

Igor Graovac

.....
**Žrtve i/ili stradalnici
te suodnos demografije
i historiografije u istraživanju
ljudskih gubitaka**

Dilema viktimologije: žrtve i/ili stradalnici?

*Kraj i konac ovoj drami
Nikad neće vidjeti ni čuti
Ni oni što žrvovahu druge,
Ni oni što se žrtvovahu sami.*

(Zinovjev, 1985.: 118)

*[Jer] nisu samo žrtve
Smrtne,
Nego i krvnici...
[A] po dobrom pamtiti
Krvnike...
A ni po zlu,
Ne vrijedi.
Strašnijeg nema
na Zemlji
Suda:
Zaboravljeni,
U vječnost nek' se udalje.
A mi što živimo...
kao i uvijek ćemo biti
Na krvnike
I žrtve
Podijeljeni.*

(Zinovjev, 1985.: 167)

U sklopu istraživanja ljudskih gubitaka, dakle i onih nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata i poslije, dijelom se, ne samo u nas, ravnopravno koriste dva određenja ili pojma u vezi s problemima stradanja ljudi: *žrtve* [u pravilu, a osobito kada je riječ o ratnim okolnostima, civilne, odnosno potpuno nevine ili neznatno krive, nesudjelujuće i apolitične te latentne ili predisponirajuće žrtve] i/ili *stradalnici* [u pravilu, a osobito kada je riječ o ratnim okolnostima, stradali pripadnici vojnih, ideologijskih, političkih i drugih pokreta, odnosno sudjelujući ili participirajući, dragovoljni, provokativni te krivi ili isključivo krivi stradalnici]. Više se, a ponekad i isključivo rabi pojam *žrtva* (lat. *victima*) kao oznaka za nekoga tko je stradao ili strada, pa poneki smatraju da je uporaba pojma *stradalnik* i nepotrebna. Drugi, pak, misle da je pojam *žrtve* odviše širok. Primjerice, on se rabi i u iracionalnome te metafizičkom smislu kao bitan dio bogoslužja i kao prinos dara (žrtva) božanstvu (lat. *sacrificium*). Štoviše, u figurativnom značenju, znači i odricanje zbog neke plemenite svrhe: žrtva ili žrtvovanje za domovinu, ideale, obitelj... No, takva su određenja ili takvi pojmovi važni samo za povijesnu analizu, točnije povijesnu viktimologiju,¹ a ovdje se naslovljeni pojmovi razmatraju samo u sklopu opravdanosti njihove uporabe u istraživanju ljudskih gubitaka nastalih u ratovima.

Uostalom, viktimologija (žrtvoslovlje) se u sklopu društvenih znanosti i pojavila te razvila kao posebna znanstvena disciplina neposredno nakon okončanja Drugoga svjetskog

¹ Stoga se ovdje ne razmatraju svi *miješani pojmovi žrtve*, njeni medicinski, pravni, psihološki i drugi aspekti, kao i oni o pojedinačnima ili kolektivnim, apstraktnim i sličnim žrtvama, sve do *zločina bez žrtava* (engl. *victimless crime*).

rata, odnosno baš poradi potrebe sagledavanja golemih ljudskih gubitaka nastalih u njegovu tijeku. Tolika je, naime, bila *prijetnja smrti*, pa i važnost spoznaje o njoj. Poneki stoga i smatraju da je ona pripomogla ili će pripomoći *ujedinjenju čovječanstva*:

*Prijetnja smrti će nas ujediniti, ujediniti pod prijetnjom smrti!*²

No, ipak, "to je više mirotvorni apel... dobrih želja nego dio realnosti" na različite načine podijeljenog "svijeta" (Šeparović, 1987.: 112).

Viktimologija je, dakle,

nova znanost i novo područje istraživanja, novi pristup starim problemima stradanja ljudi i nova humanistička orijentacija..., koja obuhvaća sve žrtve..., [iako njeno] područje istraživanja... nije još stabilizirano: granice nisu određene, predmet nije određen spram drugih društvenih znanosti (Šeparović, 1987.: 11).

Pri tome, slično povijesnoj viktimologiji, za razmatranje ljudskih gubitaka nastalih u ratnim okolnostima nisu važne uža (kriminalna ili penalna, odnosno specijalna) i tzv. *nova*³ nego *opća, odnosno viktimologija u širem smislu*, jer ona se bavi proučavanjem pojava, uzroka i posljedica te prevencijom žrtava uopće, a ne samo onima nastalima kažnjivim radnjama ili stradalima u nesrećama. Dakle, žrtvu i stradalnika razmatra, jasno ne samo u ratnim okolnostima, u sklopu djelovanja društva i države, odnosno njihovih predstavnika ili skupina:

² Joel Kovel, *Against the State of Nuclear Terror*, London, 1983. (nav. prema: Šeparović, 1987.: 112).

³ Tzv. bi se *nova viktimologija* trebala temeljiti "i na predmetu u koji bi ulazile žrtve" zlouporabe "moći i kršenja ljudskih prava" (Šeparović, 1987.: 23), što vodi i tzv. *radikalnoj viktimologiji*.

Žrtvom, [stoga], treba smatrati one osobe koje su ugrožene, oštećene ili uništene činom ili propustom nekog drugoga (čovjeka ili neke strukture, organizacije ili institucije)... Stradanje, [dakle], dolazi od drugoga..., [riječ je] o žrtvi čovjeka (engl. manmade victim) ili od neke strukture, gdje opet nalazimo djelovanje ljudi...

[Ipak], naglašavanjem stradanja ljudi... ne isključuju se [i] pravne osobe i institucije kao žrtve, jer i one uvijek inkorporiraju pojedince, koje te pravne osobe predstavljaju ili okupljaju, u pravilu radi zaštite njihovih interesa od stradanja (Šeparović, 1987.: 20-21 i 24).

Ne samo zbog toga jasno je da se predmet viktimologije nikako ne može postaviti izvan društva i povijesti, dakle u konačnici, prije svega kada je riječ o ratnim okolnostima, niti razmatrati neovisno od historiografije, sociologije i sl. te posebno prava. Pritom je zanemariva klasna narav prava,⁴ a važnije je definiranje bilo kojega kriminaliteta kao kršenje ljudskih prava.⁵

No, najvažnije je što su u sklopu viktimologije izrađene *klasifikacije i tipologije* ne samo *počinitelja zločina* nego i *sheme tipova njihovih žrtava i/ili od njih stradalih*, što opravdava analizu važnosti uporabe, prije svega u ratnim okolnostima, pojmova *žrtva* i *stradalnik*. U sklopu interesa za naslovljenu temu ovdje se, međutim, navode samo poneki žrtve i stradalnici:

1. dijelom voljne, pristajuće ili *dragovoljne žrtve*, bolje rečeno dijelom voljni, pristajući *ili dragovoljni stradalnici*, što

⁴ "Kakav je to zločin opljačkati banku u usporedbi sa zločinom osnivanja banke – citiraju emfatično Bertolda Brechta... oni koji pripadaju" toj "kri-tičkoj teoriji" (Šeparović, 1987.: 22).

⁵ Kriminalitet se "pokazuje kao oblik viktimizacije ili izazivanja stradanja ljudi bez obzira na to... jesu li... definirani formalno u zakonu kao" kaz-nena "djela" (Šeparović, 1987.: 23).

se, primjerice, odnosi na borce [te suradnike i aktiviste] svih strana u ratnom sukobu (stoga su potonji stradalnici, a ne žrtve, iako su se žrtvovali),

2. *nepoznati žrtve ili stradalnici* koji ne prijavljuju – jer ga više ni ne mogu prijaviti – zločin ili ga nitko u njihovo ime ne prijavljuje (veći broj tih žrtava i stradalnika vjerojatan je među svim stradalima u ratnim okolnostima, pri čemu je gotovo nevažno je li riječ o žrtvama ili stradalnicima),

3. *nehatni ili nesmotreni žrtve ili stradalnici* (u ratnim je okolnostima, primjerice, opravdanije slučajno stradale u ratnim operacijama nazivati *žrtvama rata*, a one koji su, primjerice, stradali pri nesmotrenom rukovanju oružjem i sl. nazivati *stradalnicima rata*) te, iznimno, i

4. *simulirajući žrtve ili stradalnici* (pri čemu, neovisno o ratnim okolnostima tako prividno stradali, odnosno oni koji su izbjegli stradanje i nisu, stoga, ni žrtve niti stradalnici), itd.

Pri tome se, iako se uzroci i sklonosti da se postane (manje) žrtvom ili (više) stradalnikom kriju i u biološkim, psihološkim te sociološkima planovima osobâ, viktimologija i pita "što čini nekoga žrtvom, a drugoga ne":

Nisu li neki ljudi podložniji da postanu žrtvama od drugih? Postoji li opravdanje i znanstveni dokaz za predisponiranu... ili rođenu žrtvu, neke vrste vittima nato (Šeparović, 1987.: 25)?

Ne, riječ je "uvijek...o kompleksu najrazličitijih uvjeta i agensa ličnosti i okoline u određenoj situaciji", pa je "pogrešno... očekivati da neka osobina ili neka (pre)dispozicija" nužno "vodi u viktimizaciju". Ipak, unatoč tome, "žrtva može postati specifičnim elementom u zločinu ako posjeduje" određena svojstva koja "olakšavaju (ili omogućuju, dozvolja-

vaju)" njegovo "izvršenje" (Šeparović, 1987.: 25),⁶ no tada je vjerojatnije da će postati stradalnikom, posebno u ratovima koji su, primjerice, zasnovani i na konfensionalnim/vjerskim te izrazito ideologijsko-političkim suprotstavljenostima.

Sve u svemu,

većina zločina ima dva partnera: počinitelja i žrtvu... Zločin je uvijek rezultat interakcije zločinaca i okoline u koju ubrajamo i žrtvu (Šeparović, 1987.: 27),

pa i stradalnika. Ipak, "pretpostavka da" je "redovito" riječ "o napadaču i žrtvi poput Kaina i Abela ne samo da je suviše pojednostavljena nego je i, u nekim slučajevima, posve pogrešna" (Šeparović, 1987.: 28).

Stoga se i mogu, a u sklopu viktimologije i razlikuju *osnovni stupnjevi te oblici odnosa počinitelja zločina i žrtava ili stradalnika*. U tom pogledu potonji, ako se navedu samo oni od interesa za temu, mogu biti:

1. *nesudjelujuće žrtve* (primjerice civilne, a apolitične žrtve u ratnim okolnostima, dok stradalnici, s druge strane, gotovo uopće ne mogu biti nesudjelujući),

⁶ Samo se u određenim slučajevima pokazuje da prije svega žrtva pripada tzv. *kriminalnoj rezervi*:

[Naime], kod svakog čovjeka postoji do određenog stupnja nesvjesna viktimizirajuća receptivnost. Prelazi li viktimizirajući potencijal normalnu granicu, stižemo do viktimizirajućeg determinizma, do stupnja spremnosti da se bude žrtva (Karla Pospíšil-Završki, Dosadašnje viktimološke spoznaje o žrtvama seksualnih krivičnih djela, *Priručnik*, g. IV., br. 28, Zagreb, 1980., 337) [nav. prema: Šeparović, 1987.: 25],

pa, dakle, u tom slučaju, i stradalnik. Ipak, treba se kloniti pretjeranog naglašavanja, primjerice bioloških i nasljednih predispozicija "da se postane *viktimnim*" (S. S. Ostroumov i I. V. Frank, O viktimologiji i viktimnosti, u: *Izbor članaka iz stranih časopisa*, g. III., br. 16, Zagreb, 1976., 359) [nav. prema: Šeparović, 1987.: 26].

2. *latentni ili predisponirajući žrtve ili stradalnici* (češće su latentne žrtve negoli latentni stradalnici, a obrnuto, posebno u ratnim okolnostima, češći su predisponirani stradalnici negoli predisponirane žrtve, jer potonje su bez unutarnjih i subjektivnih spremnosti da stradaju te bez izloženosti stradanju poput stradalnika),

3. *provokativni žrtve ili stradalnici* (civilne žrtve u ratnim okolnostima mogu biti provokativne samo ako imaju određeni ideološki te politički, a u pojedinim okolnostima i nacionalni te vjerski i sl. predznak, pa je češće riječ o provokativnim stradalnicima),

4. *participirajući žrtve ili stradalnici* (u ratnim okolnostima oni koji participiraju veoma su rijetko žrtve, a češće su stradalnici), itd.

Usto, s obzirom na *kriterij sudjelovanja u zločinu*, žrtve i stradalnici mogu biti:

1. *potpuno nevine žrtve* (primjerice, u ratnim okolnostima, apolitični civili, osobito djeca kao žrtve; stradalnici, pak, gotovo i ne mogu biti potpuno nevini te se ovdje i ne spominju),

2. *neznatno krive žrtve* (slično, iako kada je riječ o ideološko-političkima i sl. sudjelujućim žrtvama može biti govora i o neznatno krivim stradalnicima),

3. *podjednako krivi žrtve ili stradalnici kao i počinitelji* (gotovo da i nije riječ o žrtvama nego samo o stradalnicima, primjerice borbama, suradnicima i aktivistima stradalima ne samo, ali ponajviše pri ratnim operacijama, gdje samo slučaj odlučuje tko će biti žrtva, točnije stradalnik),

4. *više krivi žrtve ili stradalnici od počinitelja* (također je prije svega riječ o stradalnicima, točnije gotovo samo o njima),

5. *isključivo krivi žrtve ili stradalnici* (slično, primjerice stradalnici koji su i sami, u ratnim okolnostima, prije stradanja počinili zločine, pa su potom opravdano stradali ili, i u slučajevima izvan ratnih okolnosti, stradali u napadima koje netko odbija kao nužnu obranu), itd.

“S tim u vezi valja naglasiti da viktimologija nije disciplina kojom se nastoji opravdati počinitelj ili žrtva” i stradalnik. “Naprotiv”, nastoje “se ustvrditi stvarna uloga žrtve” i stradalnika “u nastanku” njihova “stradavanja”, njihova uloga i “ponašanje prije i za vrijeme čina koji je doveo do situacije u kojoj” oni “nešto” trpe. “Čovjek”, naime, “često prelazi iz jedne uloge u drugu”, iz uloge počinitelja u ulogu žrtve ili stradalnika, i obrnuto, osobito u ratnim uvjetima, pa se “u viktimologiji... spominje inverzija stanja zločinac-žrtva, i obratno, prijelaz iz potencijalne u realnu žrtvu, od latentne legalnoj” žrtvi ili realnom, odnosno legalnome stradalniku. Hoće “li neka osoba postati zločinac ili žrtva” i, prije svega, stradalnik “često zavisi od okolnosti, po logici najbrži revolveraš pobjeđuje... Uloge se”, dakle, “mogu mijenjati”, pa i “zločinac postaje žrtvom” (Šeparović, 1987.: 27-28), češće stradalnikom.

Otuda proizlazi i *tipologija uloga žrtava i stradalnika*, a “prema mjeri ili snazi obuzdavanja zločinaca” (Šeparović, 1987.: 28). Pod to, primjerice, spadaju:

1. *moguće žrtve* koje ne sudjeluju, *koje nisu fizički prisutne* (dodatni stimulans za počinitelje može biti i odsutnost prije svega žrtava, pa, ponajviše u ratnim okolnostima, oni *kompenziraju* njihovu odsutnost uništenjem imovine, kulturne baštine i sl.), i

2. *bezlične ili nespecifične žrtve*, odnosno *žrtve apstrakcija ili fikcija* (*neopipljivost žrtava* obično slabi snagu obuzdava-

nja počinitelja, koji se tada, primjerice u ratnim okolnostima, priklanjaju drugima oblicima terora),

3. *žrtve ili stradalnici koji izražavaju molbu ili privolu* (primjerice, milosrdno ubijanje zarobljenika u ratnim okolnostima na njihov zahtjev, kada je, ipak, češće riječ o stradalnicima negoli o žrtvama) te, ponekad, i

4. *provociraju počinitelje* (to, posebno u ratnim uvjetima, predstavlja podstrek i kušnju za počinitelje, koji su takvim ponašanjem žrtava ili stradalnika ohrabreni, a njihova zločinačka djela stječu privid legalnosti).

“Pri tome je važno” upozoriti “na demonizaciju viktimologije koja može dovesti... do potpunog opterećivanja žrtve” i osobito stradalnika “krivnjom za zločin i na kraju do iskrivljavanja uloge počinitelja zločina”. A upravo obrnuto, “temeljno pitanje danas” nije “što je učinila žrtva” ili, manje, što je učinio stradalnik, nego “što je učiniti za žrtvu” (Šeparović, 1987.: 28 i 30), pa, ponekad, i za stradalnika.

Stoga treba nastojati da se žrtve, pa ni stradalnici nepotrebno ne obilježavaju (tzv. *etiketirani žrtve i stradalnici*). Primjerice, posebno u ratnim okolnostima, takvo je obilježavanje, iako iz *plemenitih pobuda*, očividno pri uporabi pojmova *časni i nečasni žrtve i stradalnici*:

Ne treba zaboraviti da dobar dio žrtava, [a više i stradalnika tijekom Drugoga svjetskog rata] otpada na naš doprinos u borbi protiv nacističke Njemačke i njenih satelita... Te žrtve, koje su bile zaista velike, mogu nam biti samo na čast. Ali taj rat je donio i mnoge druge nedaće na unutarnjem planu, sa mnogo žrtava... [i stradalnika koji] nam nisu na čast (Kočović, 1990.: 5).

Slično je i sa tezama o mogućoj zasluženoj sudbini žrtava i stradalnika (tzv. *opravdani i zasluženi žrtve ili stradalnici*), pri čemu se variraju i gledišta *kvalitete žrtava i stradalnika*. Uzmimo, tako, “žrtve” i stradalnike Nijemaca “i *Sovjeta...*

Stvarnih" je "žrtava", dakle i stradalnika "bilo na strani Njemačke 10 milijuna, a "isto tako poginulo" je "na strani Sovjetskog Saveza... Imamo dvije potpuno iste brojke. Ako pogledamo pak stvari sa kvalitativnog ugla, razlika je onda ogromna" – Nijemci su pretrpjeli žrtve, dakle stradali su "jer su bili napadači, osvajači", a *Sovjeti* su pali u obrani. "Svakom... je jasno da" ta "dva ista broja nisu ista sa gledišta kvalitete žrtava" (Kočović, 1990.: XIV), pa i stradalnika.

Tome nasuprot treba ojačati "uvažavanje interesa žrtve", pa, doduše manje, i stradalnika, "kako bi se zadovoljio interes žrtve" i/ili stradalnika "za pravdom" (Šeparović, 1987.: 32):⁷

[U protivnom] riskiramo... da [ih] napustimo..., sve dok... potpuno ne poružne. Jer patnja i bijeda nagrđuju..., a onda ćemo reći: napuštamo ih s pravom, jer su... [ružni]. Time ćemo opravdati što smo ih napustili (Finkeilkraut, 1994.: 95).

Istodobno, s druge strane, uza sve napore koji štite i uvažavaju (manje) žrtvu i (više) stradalnika, treba državi, ideologijama i politici osporiti pravo posezanja za mrtvima, bili oni žrtve ili stradalnici, pa čak i stradali počinitelji zločina. Jer, iako zločin mora biti kažnjen, sve više se u sklopu osporavanja bilo čijega posezanja za mrtvima naglašava kako se svi mrtvi, dakle i mrtvi počinitelji zločina trebaju *pomilovati*, bolje rečeno priznati. To posebno vrijedi za ratove, pa izvedeno i za sve počinitelje zločina u tim ratovima, a ne dakako, samo za one koji se ovdje navode za primjer:

⁷ Zanimljivo je, prema rezultatima niza istraživanja, da žrtva, a ponekad i stradalnik, kao i njeni, a ponekad i njegovi bližnji ne traže stroža kažnjavanja od onih koja, primjerice, traže oni koji nisu stradali ili kojima bližnji nisu stradali, a solidarni su sa žrtvom, češće i sa stradalnikom:

Štoviše..., žrtve [su] često manje punitivne nego zainteresirane osobe sa strane (autsajderi) (Šeparović, 1987.: 32).

To je problem Bitburga, groblja na kojemu su se [Ronald W.] Regan i [Helmut] Kohl orgijastički ujedinili... U Eshila [Sedmorica protiv Tebe] stoje klan i država još... jednakopravno jedan prema drugome. Polinik i Eteoklo imaju isto pravo na ukop. U [Sofoklovoj] Antigoni, međutim, dezertjer, izdajica, nema pravo na grob. Time počinje posezanje države za mrtvima. U Bitburgu je trebalo polemizirati da država više nema nikakva prava na mrtve. Većina je esesovaca, bili ubojice ili ne, vjerovala u svoje povijesno pravo. Oni imaju pravo da budu pokopani kao i svi drugi mrtvaci..., [Jer, primjerice], nisu svi oni koji su u Drugome svjetskom ratu kao vojnici pali na njemačkoj strani bili zločinci... Nikada se nije uzimalo u obzir da su ljudi ubijali [i] u najboljoj vjeri. Uvijek ih se samo nazivalo zločincima, a nikada počiniteljima iz nekog uvjerenja (Müller, 1991.: 68).

Ipak, to nikako ne znači, što se gotovo i službeno u posljednjem desetljeću 20. st. u nas predlagalo, da žrtve i stradalnike te počinitelje zločina treba skupno pokapati te im, štoviše, sagraditi i zajednička obilježja, primjerice, u Jasenovcu, jer to bi, u sklopu spomenutoga posezanja države, ideologija i politike za mrtvima, kao i svega ostalog navedenog bila uvreda za počinitelje zločina, pa i za stradalnike, a ponajviše, pak, za žrtve.

Usputno i unatoč tome javljaju se u posljednje vrijeme i zanimljiva, odnosno moguća proširenja pojma *počinitelja zločina*. Naime, jasno je da se pri tome to proširenje pojma ne odnosi na one koji su to uistinu izravno i bili nego se ono odnosi, naravno uz otklon neznanstvenih teza o genocidnosti pojedinih naroda, o isključivima zločinačkim svojstvima pojedinih ideoloških, političkih i/ili vojnih pokreta i sl., i na one koji su odobrali ili na bilo koji način podupirali počinitelje zločina, čak i svojim nečinjenjem. Bilo bi, stoga, u istraživanjima ljudskih gubitaka, primjerice onih nastalih tijekom Drugoga svjetskog rata i poslije, zanimljivo utvrditi, iako je to veoma komplicirano te gotovo neizvedivo, i

strukture *ostalih*, onih koji nisu ni žrtve ili stradalnici niti počinitelji zločina, a koji čine najmasovniju kategoriju *nesudionika*, onih koji neprestance iščekuju rezultat događaja, bilo da izražavaju prešutno odobravanje zločina ili indifereentan odnos spram njega, bilo da izražavaju solidarnost sa nekim od zaraćenih tabora (počinitelja zločina), da bi na kraju, u sklopu nakaradno shvaćene, ali ipak *povijesne pravde* bili, u oba slučaja, na neki način, ako ne stvarne žrtve ili stvarni stradalnici, a ono izvedene žrtve ili izvedeni stradalnici razvoja događaja, u kojima su, prema svome držanju i svojoj poziciji u ratnim okolnostima, ako ne stvarni, a ono *izvedeni počinitelji zločina*.

Jer, "važnost onoga što se događalo u našem dijelu svijeta", u Europi tijekom Drugoga svjetskog rata i poslije, "ne može se svesti na... krilatice":

Premda je odnos između krvnika i žrtava [te stradalnika] u korist potonjih, opseg onoga što se događalo..., uzimajući u obzir tadašnju tehnološku zaostalost, govori i kako se broj prvih penje na milijune, a da ne spominjemo suučesništvo daljnjega milijuna ljudi (Brodsky, 1994.: 16).

Drukčije rečeno, ljudi, bilo žrtve ili stradalnici, bilo zločinci, djeluju u sklopu svojih predstava o pravdi, odobrenih i prihvaćenih normi. "I žrtva", a osobito stradalnik također prihvaćaju "te predstave i norme". Ukratko, obje strane tvrde: "nismo mogli da odbijemo. Ali..., nismo ni" željeli to uraditi:

I u tome se sastojalo... suučesništvo... [Jer], sama činjenica represalija je očigledna i općepoznata... [A] problem je u tome kako su one postale moguće, kako su [ih] ljudi, koje sada smatraju zločincima, mogli... nekažnjeno činiti? To je zato što to nije bila stvar nemoralnih i surovih pojedinaca nego... mase stanovništva obdarene svim mogućim vrlinama. To je bila naša opća stvar – zajednička stvar žrtava... [i/ili stradalnika te krvnika]. Time, [naravno], ne želim opravdati epohu – ne postoje zločinačke epohe.

Postoje samo tragične epohe u kojima je izvršeno mnogo zločina (Zinovjev, 1985.: 16-28).

[Ipak], barem [bi] mit o nametanju trebalo srušiti, budući da je tenkovske posade i pete kolone biološki nemoguće razlikovati. [Stoga], zašto ne bismo jednostavno započeli s priznanjem da se u našem svijetu u... [20.] st. dogodilo iznimno antropološko klizanje tla, bez obzira na to tko i što ga je pokrenulo. Da je ono zahvatilo mase koje su branile vlastite interese, te da su u tijeku toga procesa svele svoj zajednički nazivnik na moralni minimum. I da su vlastiti interesi jednoga (brojčano manjeg) dijela mase..., svedeni također na minimum, postizani na račun drugoga dijela mase. Otuda toliki broj mrtvih...

Prevedeno na običan jezik, to znači da je čovjek opasan (Brodsky, 1994.: 16-17).

Zaključno, pak, odnos počinitelja zločina, no koji su i sami stradalnici, i žrtava i/ili stradalnika, egzistencijalno, pa makar i sa zadržkom, a kasnije i u interpretacijama mora biti, neovisno čak i od težnje ka *moralnom maksimumu*, u korist potonjih. Ipak, trebaju se čuti i neka upozorenja, koja su, naravno, izvan opterećenja (više) žrtve i (manje) stradalnika za zločin:

Moralna pobjeda sama po sebi i ne mora biti toliko moralna, ne samo što patnja često ima u sebi i narcisoidnosti, nego i zato što ona uzvisuje žrtvu [i stradalnika], to jest pravi... [ih boljima od njihovih] neprijatelja. Pa ipak, bez obzira koliko ti je neprijatelj zao, ključno je da je on ljudsko biće; i, ako nije u stanju da voli nekoga drugoga kao mi, mi ipak znamo da Zlo pušta korijene tamo gdje čovjek počinje... misliti kako je bolji od njegovog bližnjeg...

Zlo pretjerivanjem može postati apsurdno... ako natkriljuješ njegove zahtjeve snagom svog udovoljavanja, čime obezvrijeđuješ povredu. Ovakva stvar stavlja žrtvu [i osobito stradalnika] u veoma aktivan položaj, u položaj mentalnog napadača. Ovdje više nije moguća moralna nego egzistencijalna pobjeda...

Ono, [pak], što oslobađa čovjeka od optužbe za izdaju ili, još gore, od predviđanja status quo u budućnosti, jeste nada da će žrtva biti inventivnija, originalnija u svojim razmišljanjima od zločinca. Otuda i šansa da žrtva pobijedi (Brodsky, 1989., 309-313).

Otuda i velika vjerojatnost da i stradalnik, [naravno ne samo u pojedinima slučajevima težnje ka *moralnom maksimumu*], pobijedi.

Suodnos demografije i historiografije u istraživanju ljudskih gubitaka

Suodnos demografije i historiografije odviše je složen da bi se u cijelosti mogao razmatrati u jednome kraćem radu. Stoga se on ovdje hotimice sužava, odnosno sagledava samo u sklopu jednoga područja istraživanja: *istraživanja ljudskih gubitaka*, prije svega Hrvatske 1941.-1945. godine.

Taj suodnos demografije i historiografije, pa i međunarodnoga ratnog prava, sociologije, statistike i viktimologije sam je po sebi, inače, logičan i nužan u istraživanju ljudskih gubitaka. Naime, *demografija* se kao znanost o stanovništvu bavi i njegovim strukturama, pri čemu su joj, primjerice, važna i gledišta sociologije:

Mnoge strukture stanovništva (npr. sastav stanovništva po socijalno-profesionalnoj pripadnosti gradskome i seoskom stratumu itd.), tendencije u njihovim promjenama kao i ispitivanja međuovisnosti sa komponentama kretanja kao i sa drugima demografskim strukturama (starost, spol, bračno stanje, ekonomske strukture itd.) su važni [i] sa gledišta sociologije (Breznik, 1988.: 32).

Stanovništvo, pak, čine ljudi, skup osoba na nekom području koji se razlikuje od samih individua, iako je od njih sačinjen:

Predmet demografije je [stoga] stanovništvo koje živi na nekom području i koje se mijenja u pogledu svojih obilježja, po zakonomjernostima svojstvenima za određeno povijesno razdoblje...

odnosno *predmet demografije* su

stanovništvo, njegovo kretanje i druge pojave, kao i njegove strukture (Breznik, 1988.: 7).

Ne treba, čak iz samo ovih navedenih razloga, posebno naglašavati nezaobilaznu ulogu demografskih istraživanja u istraživanju ljudskih gubitaka, koja – *demografska istraživanja* – nisu važna samo zbog rezultata o demografskima i stvarnim gubicima stanovništva, primjerice Hrvatske 1941.-1945. godine, nego i zbog rezultata koji se odnose na njegove brojne strukture i svojstva, pri čemu su najvažniji podaci o broju, strukturama i svojstvima ukupnog stanovništva u pojedinima vremenskim razdobljima, do kojih se ponajviše dolazi popisima stanovništva, sa čime je, uostalom, u vezi i pojava te razvoj demografije ne samo u Hrvatskoj.

A prije više od 100 godina počela je “moderna statistička znanost kod Hrvata... proučavanja demografskih i sličnih promjena” (Stipetić, 1987.: 299). Tada je u Zagrebu Fran Vrbanić, “zagovornik povijesne demografije kao znanstvene discipline” (Stipetić, 1987.: 300) otpočeo oko 1890. godine, na temelju rezultata popisa, takva proučavanja. Potom slijede Josip Lakatoš,¹ Mladen Lorković,² Marko Korenčić (usp., primjerice, Korenčić, 1979.), koji svrstava – sa svojim suradnicima – “rezultate svih 12 modernih popisa stanovništva Hrvatske” (Stipetić, 1987.: 301), i mnogi drugi, sve do Jakova Gela (usp. Gelo, 1987.), “koji je... sistematizirao i objasnio opće okvire demografskog razvoja Hrvatske u minula dva stoljeća”, čime je granica *povijesne demografije* – “koja je donedavno bila na godini 1875.” – pomaknuta “na godinu 1780.” (Stipetić, 1987.: 301).

¹ “Pribrao je i obradio” *Narodnu statistiku*, tiskanu u dva izdanja uoči Prvoga svjetskog rata (Stipetić, 1987.: 300).

² Taj kasniji ustaški ideolog i ministar u Vladi Nezavisne Države Hrvatske (NDH) objavio je 1939. “studiju o historijskim tendencijama razvoja Hrvata”, koja “nije donijela napredak povijesnoj demografiji” (Stipetić, 1987.: 301).

Prvi je popis stanovništva koji se odnosi na Hrvatsku, odnosno veći dio njezina današnjeg područja, organizirala Austrija, odnosno Marija Terezija 1753. godine, a proveden je godinu dana kasnije te je poznat kao *terezijanski popis*:

Prvi [pak] popis čitavog stanovništva u Hrvatskoj bio je izvršen pod carem Josipom II. godine 1785., poznat kao jozefinski popis, da bi tek 1857. godine [bio obavljen] prvi popis po modernim načelima..., a rezultati kojega su objavljeni (rezultati prethodnih popisa nisu nikada objavljeni) u Beču 1859. godine.³

Od ostalih popisa najvažniji su za naslovljenu temu oni iz 1931. i 1948. godine te neke od interpretacija tih i kasnijih popisa (usp. *Definitivni rezultati... 1931. godine, 1932., i Konačni rezultati... 1948. godine, 1951., te, primjerice, Vinski, 1970., Stipetić, 1973., Karaman i dr., 1980., i Žerjavić, 1993.*).

S druge strane, mimo popisa, *standardna se demografska metoda* koristi i pri obradi niza jedinica i obilježja stanovništva koja su nezaobilazna i u istraživanjima ljudskih gubitaka, a razvila se u sklopu demografske statistike, demografske analize, odnosno demometrije:

Demografska statistika je posebna grana statistike... u pogledu prikupljanja podataka o stanovništvu..., a izučava [i] demografska obilježja i klasifikaciju, kao i problematiku u vezi s obradom i prikazivanjem podataka o stanovništvu (Breznik, 1988.: 8).

U spomenute *jedinice* svakako spadaju one osnovne, poput osobe/stanovnika (*osoba* je jedinica svih dijelova demografske statistike, a ponekad je i detaljnije određena ili specificirana, primjerice i kao umrla osoba, što je važno u ovom radu), braka (*bračno stanje* – neudan/neoženjen, uda-

³ V. Serdar, Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857., *Statistička revija*, br. 2-3 (2), Beograd, 1952. (nav. prema: Gelo, 1987.: 60).

na/oženjen, razvedena/razveden i udovica/udovac – odnosi se na kontingent stanovništva iznad 15 godina starosti i češće se određuje prema formalnome kriteriju negoli prema faktičkom stanju), obitelji (*obitelj, familiju* i/ili *porodicu* ne treba brkati s *domaćinstvom* i/ili *kućanstvom*), kućanstva i naselja (*naselja* i/ili *mjesta* u načelu su zaseoci, sela i gradovi, a podaci o kretanju stanovništva – rođeni, umrli, useljenici i iseljenici – te njegovu ukupnom broju i strukturama daju se i za te jedinice, odnosno i za pojedina područja unutar neke zemlje, najčešće u sklopu njene aktualne političko-teritorijalne podjele).

Uz jedinice slijede, također već spomenuta, i *obilježja stanovništva*, koja mogu biti i atributivna, odnosno kvalitativna:

Znatan [ih] broj... ima opće značenje, jer se primjenjuje kod svih demografskih (i ne samo demografskih) ispitivanja, a druga su specifična za izvjesnu granu..., odnosno [javljaju se] u specifičnim demografskim ispitivanjima: npr. obilježje uzroka smrti u statistici mortaliteta (Breznik, 1988.: 67).

No, ovdje su prije svega zanimljiva osnovna obilježja, u koja spadaju biološka, poput spola i uzrasta (*starost* i/ili *uzrast* je zasnovan na kalendarskima i/ili kronološkim odrednicama, obično u petogodišnjim skupinama, odnosno starosnim kontingentima: omladina 0-19, mlađi sredovječni 20-39, stariji sredovječni 40-59 i staro stanovništvo od 60 i više godina starosti;⁴ no, *starosni kontingenti*, naravno, mogu biti i ponešto drugačije određeni, odnosno postoje predradni te predferilni i/ili gospodarski ovisan kontingent: predškolski kontingent do šest godina starosti + školsko-obvezni kontingent od sedam do 14 godina starosti, radni: od 15 do 59 za žene, odnosno do 64 godine života za

⁴ Usp. Breznik, 1988.: 68-69.

muškarce, te ženski fertilni kontingent: 15-49 i starački kontingent: žene starije od 60 i muškarci stariji od 65 godina),⁵ te socio-ekonomska obilježja, poput bračnog stanja i sl., gospodarske aktivnosti i/ili djelatnosti, zanimanja i sl. Tome treba pridodati i obiteljska i migracijska (stanovništvo prema zavičajnosti, rodnom kraju ili mjestu odakle se doselilo, profesionalnoj i/ili socijalnoj mobilnosti i sl.) te intelektualna svojstva (struktura pismenosti i/ili školske spreme, kvalifikacijska struktura i sl.), kao i ostala obilježja stanovništva, poput narodnosti, materinjeg jezika, vjeroispovijesti, uzroka smrti i sl.:

Po uzroku smrti... ne javlja se samo jedan uzrok nego tzv. kompleksni uzroci smrti...: a) krajnji ili neposredni... i prethodni/prijašnji...; b) osnovni ili prvobitni... i c) posredni uzroci smrti (Breznik, 1988.: 75).

Usputno, pojedini su demografi, kada je riječ baš o istraživanju ljudskih gubitaka, pokušali iznaći metode procjena smrtnosti tijekom bilo kojega rata. Primjerice, tako su dvojica ruskih demografa – B. Ulanis (*Vojna i narodnonaselenije Europi/Rat i stanovništvo Europe*, Moskva, 1960.) i A. Bojarski (*Narodnonaselenije i metodi ego izučjenja/Sta-novništvo i metode njegova istraživanja*, Moskva, 1975.) – uspostavili posve novu metodu zasnovanu na odstupanjima broja muškaraca od broja žena u dobi od 15 do 55 godina života, ustanovljenima, naravno, u poslijeratnima popisnim rezultatima. Tu su metodu, koju su smatrali grubom procjenom, upotpunjavali i korigirali rezultatima na temelju stvarnih podataka, ali i subjektivnih ocjena, što je čest slučaj u iskazu ljudskih gubitaka od strane demografa, odvajajući

⁵ Usp. Gelo, 1987.: 223-231.

pri tome ratne gubitke boraca (stradalnike) od gubitaka civilnog stanovništva (žrtava) (prema: Gelo, 1987.: 153).

Sve u svemu, iz svega je do sada spomenutog jasno kako su sva, pa i historiografska istraživanja ljudskih gubitaka u istima i demografska. Štoviše, u nas su glavne netočne i/ili približno točne *procjene o ljudskim gubicima 1941.-1945.* i nastale više u sklopu demografije negoli historiografije ili neke druge znanstvene discipline. Naime, ako se zanemare, jer nisu istraživački nego popisni rezultati, raznoliki ratni i poratni popisi žrtava rata, ljudske su gubitke prvi procjenjivali i iskazivali, doduše često i preko političara, upravo demografi. No, već su prvi pokušaji utvrđivanja tih gubitaka ukazali da će glavno pitanje i iz njega izvedeni problemi biti određenja stradalih, s isključivostima koja nisu izbjegnuta ni u kasnijim popisima stradalih niti pri procjenama o njihovu ukupnom broju. Usto, što će se pokazati važnim u kasnijim dijelovima teksta, malobrojna istraživanja, pak, prije svega zbog metodologijskih ograničenja, nisu mogla iskazati stradale od pojedinih počinitelja, kao ni strukture stradalih, primjerice od jednoga ili više počinitelja zločina.

Prvi pokušaj utvrđivanja ljudskih gubitaka, doduše za područje NDH, dakle koje je veće od područja današnje Republike Hrvatske (RH), zabilježen je (uz ograničenje na vojne stradalnike, a bez civilnih žrtava) još 1941. godine,⁶ a i partizani su nastojali definirati stradale (samo stradali partizani i žrtve fašističkog terora) te ih popisati i prije završetka

⁶ Kartoteku je stradalih 1941. vodila posebna služba *Crvenog križa NDH* (usp., primjerice, Hrvatski državni arhiv/HDA, Zagreb, Neprijateljska građa, kut. 11, inv. br. 891, kut. 26, inv. br. 1949, i kut. 38, inv. br. 3532, te *Narodne novine*, br. 48, Zagreb, 7. srpnja 1942. godine, i Kovačić, 1942.).

Drugoga svjetskog rata u nas,⁷ a i nakon njegova okončanja, tajeći pojedine rezultate popisa.⁸

⁷ A na temelju, primjerice, odluke Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 30. studenoga 1943. o osnivanju Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatorâ i njegovih pomagača (usp. *Službeni list*, 1945.), ukinute 1948. godine (usp. *Službeni list*, 1948.), i *Uputstva o izdavanju pomoći ugroženim obiteljima povjerenika socijalne politike Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske* (ZAVNOH) od 21. ožujka 1945. godine (usp. *ZAVNOH...*, 1985.: 476-480).

Hrvatska je Zemaljska/republikanska komisija za ratne zločine (ZKRZ) osnovana, pak, odlukom Predsjedništva ZAVNOH-a od 18. svibnja 1944. (usp., primjerice, HDA, Zagreb, ZKRZ, GUZ, br. 9/44, *Uputstva zemaljske komisije za rad na utvrđivanju zločina*, 25. kolovoza 1944. godine), a prestala je s radom 31. listopada 1947. godine (usp. HDA, Zagreb, ZKRZ, GUZ, br. 833-1050/1947). Ona je, među ostalim, izradila i usko definiran, dakle djelomičan *Popis žrtava lišenih života*, odnosno *Imenični popis žrtava ZKRZ-a* (usp. HDA, Zagreb, ZKRZ, 2624/45, kut. 30, kao i Sobolevski, 1992.: 189).

⁸ Usp., primjerice, neobjavljene poimenične popise stradalih iz 1946. te 1950. (usp. HDA, Zagreb, Savez udruženja boraca narodnooslobodilačkog rata/SUBNOR i Zemaljska komisija za popis žrtava NOR-a: Komisija za ratnu štetu pri Predsjedništvu Vlade NRH), kao i ekskluzivno objavljeni poimenični popis Vlade SFRJ iz 1964. godine, nastao zbog pregovora s tadašnjom Vladom Savezne Republike Njemačke, koji je od strane Saveznog zavoda za statistiku u Beogradu u malom broju primjeraka umnožen 1966. "za internu uporabu" (usp. *Žrtve rata...*, 1966.), a nakon skidanja embarga od strane Saveznoga izvršnog vijeća tiskan u desetak primjeraka 1992. godine, također u Beogradu (*Rezultati popisa iz 1964. godine*). Djelomični su rezultati tog popisa komentirani i prikazani u Hrvatskoj prije (usp., primjerice, Krušelj - Zagorac, 1989.: 24), a i nakon 1992. godine (usp., primjerice, Sobolevski, 1993.: 113).

[Usto, djelatnici su Muzeja žrtava genocida u Beogradu od 1995. priredili, pa i tiskali niz rasprava, odnosno rezultata istraživanja na temelju tog popisa, odnosno njegove revizije: u tom sklopu su, primjerice, nastali i svi radovi Dragana Cvetkovića u ovoj knjizi] (op.ur.).

Prve su neslužbene procjene, primjerice ona o 1,7 milijuna ljudskih gubitaka tijekom Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije, iskazane, pak, u govorima Josipa Broza Tita u svibnju 1945. u Zagrebu i Ljubljani (prema: Gelo, 1987.: 153, i Žerjavić, 1992.b: 150). Te su procjene potom i službeno ponovljene 1945., 1946. i, posebno, 1947. od strane Reparacijske komisije pri Vladi FNRJ te podnesene Pariškoj međunarodnoj reparacijskoj komisiji (usp. *Ljudske i materijalne žrtve...*, bez g. izd. [1947.], te *Izvještaj jugoslavenske Državne komisije...*, 1947.). Danas se zna da je taj *mitski broj* u dva tjedna izračunao Vladeta Vučković, tada student matematike, koji je bio zaposlen u Odjeljenju za demografiju i statistiku ondašnjega Saveznog statističkog ureda Jugoslavije u Beogradu. Mnogo je kasnije i on sam, doduše u inozemstvu, obznanio da je bila riječ o demografskim, a ne stvarnima ljudskim gubicima (usp. Vučković, 1985., odnosno 1990.: XXV), no broj od 1,7 milijuna stradalih postao je službenim brojem žrtava rata, a ne gubitak u stanovništvu.

Reakcije na te procjene postale su opravdanima već nakon popisa stanovništva 1948., odnosno nakon objavljivanja popisa 1951. godine. Prvi je Dragoljub Tasić 1951. upozorio (usp. Tasić, 1951.: LXII) da broj stvarnih gubitaka mora biti manji (1,4), a u skladu s time je procijenio i demografske gubitke (2,4 milijuna).⁹ Odmah potom je 1952. Dolfe Vogelnik, svojedobni direktor Saveznoga statističkog ureda Jugoslavije u Beogradu, zaključio (usp. Vogelnik, 1952.)

⁹ Slične procjene javljale su se i u inozemstvu još 1948. godine, primjerice na Sveučilištu Princenton (usp. Bogosavljević, 1995.a, odnosno 1995.b: 40), a i kasnije (usp., primjerice, Campbel - Mayers, 1954., i Hoffman - Neal, 1962.)

kako bi, u nastojanju da opravda raniji *mitski broj* (kojega je, štoviše, uvećao na 1,8), demografski gubici morali biti znatno veći (od 2,9 do 3,25 milijuna), na što je, pobijajući metodu, a potom i rezultate takvog *istraživanja*, reagirao Ivo Lah, objavljujući iste godine procjene o 2,1 milijuna demografskih i približno jedan milijun stvarnih gubitaka (usp. Lah, 1952.a i 1952.b).

Zatajeni popisi, političke, kao i demografske neslužbene te službene procjene ljudskih gubitaka Jugoslavije, dakle i Hrvatske 1941.-1945. godine posijale su sjeme razdora među istraživače tog fenomena, koji neko vrijeme zaokuplja prije svega povjesničare, pa i antropologe, sve do novije pojave gotovo identičnih rezultata demografskih istraživanja Bogoljuba Kočovića (usp. Kočović, 1985., potom i 1990.) i Vladimira Žerjavića (1989., potom i 1992.a), koji su konačno ispravili dotadašnje netočne procjene i razgraničili demografske od stvarnih ljudskih gubitaka, tj. utvrdili da su *demografski gubici* tijekom Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji iznosili 1.985.000, odnosno 2.022.000, a *stvarni ljudski gubici* 1.014.000, odnosno 1.027.000. Za Hrvatsku, pak, demografski su gubici procijenjeni na 605.000, odnosno 604.000, a stvarni na 295.000, odnosno 271.000, tj. – poslije verifikacije – na 266.600 osoba. Pritom su, usto, u ratne stradalnike prvi put ubrojani i vojnici nepartizanskih snaga te civilne žrtve i među stanovništvom koje nije podupiralo partizane.

Potom je historiografija od 90-ih godina 20. st. pa nadalje, jer smatralo se da su okončane demografske procjene, ponovno pokušala ostvariti prevlast nad temom ljudskih gubitaka, no glavni su rezultati ipak postignuti u istraživanjima koja su interdisciplinarno utemeljena, odnosno koja su šira od pojedinačnih demografskih i historiografskih obuh-

vata, a koja, prije svega, provodi istraživački tim Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu u sklopu projekta o ljudskim gubicima Hrvatske 1941.-1945. godine.¹⁰ U sklopu su toga demografske procjene postale sastavnim dijelom interdisciplinarnoga istraživanja, s očekivanjima kako će rezultati istraživanja moći potvrditi, ali moguće i osporiti pojedine dosadašnje rezultate demografskih istraživanja o istoj temi.

Time su iscrpljene *neupitne prednosti suodnosa demografije i historiografije*, pa, naravno, i drugih disciplina kada je, primjerice, riječ o istraživanjima ljudskih gubitaka. No, u tom se suodnosu javljaju *i mogući brojni nedostaci*: standardnom se demografskom metodom uistinu mogu spoznati brojni pokazatelji o ukupnom stanovništvu neke zemlje u određenome vremenskom razdoblju, o njihovim strukturama i svojstvima, kao i utvrditi približni pokazatelji o demografskima i stvarnim ljudskim gubicima, ali ona nije dovoljna za istraživanje svih struktura i svojstava te određenja stradalih, kao i posebno istih odrednica ili broja počinitelja zločina, u što se, neočekivano, a samo na temelju standardne demografske metode te korištenjem indikativnih brojeva, u posljednje vrijeme upuštaju pojedini demografi, primjerice V. Žerjavić (usp. Žerjavić, 1994.a, b i c). Koliko je to netočno potvrđuje, primjerice, indikativni broj o samo

¹⁰ Usp. *Prijedlog znanstvenog istraživanja...* (voditelj Mihael Sobolevski), 1991. godine.

[Taj je tim danas, u sklopu teme *Ljudski gubici Hrvatske u 20. stoljeću*, podijeljen, među ostalim, za sada u dva projekata: *Ljudski gubici Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću*, s voditeljem Vladimirom Geigerom, te *Stvaranje RH i Domovinski rat – 1991.-1995.-1998. godine*, s voditeljem Zdenkom Radelićem. U potonjem projektu sam istražujem temu *Ljudski gubici Hrvatske tijekom Domovinskog rata*].

jednoj kategoriji stradalih (usp. Sobolevski, 1994.a: 352-354): V. Žerjavić, naime, navodi da je od četnika stradalo 20.000 Hrvata i *Muslimana* tijekom Drugoga svjetskog rata u Hrvatskoj. Tome nasuprot, umjesto ranije 1372 stradala – iz svojedobnoga zahtjeva Općinskog odbora SUBNOR-a Knin za izručenje četničkog vojvode Momčila Đujića (prema: Tuđman, 1989.: 372) – i 1729 građana Hrvatske stradalih od četnika – iz popisa ZKRZ-a,¹¹ stoje rezultati dovršenog istraživanja o tome, a na temelju interdisciplinarnoga istraživanja zasnovanog na osobnoj identifikaciji stradalih, o gotovo tri tisuće (2905) stradalih od četnika (usp. Graovac, 1996.), što je gotovo sedam puta manje od indikativnog broja stradalih od istog počinitelja.¹²

Takav pristup izaziva nesporzume i nedoumice u istraživanju ljudskih gubitaka u nas te ništi prednosti suodnosa demografije i historiografije u tom istraživanju. Mimo procjena, pa i indikativnih brojeva treba tek utvrditi, a moguće i potvrditi približan broj stradalih, a potom utvrditi i njihov sastav i sve pokazatelje o njima, uključujući i pokazatelje o kategorijama počinitelja, što je objektivno moguće samo putem *osobne identifikacije stradalih, uz povijesna istraživanja* kojima je moguće utvrditi i sve okolnosti stradanja

¹¹ Usp. HDA, Zagreb, ZKRZ NRH 1944.-1947. godine, GUZ 2624/45, *Statistički podaci za cijelo područje Hrvatske*.

¹² O istome i prijeporima oko toga usp. kasnije dijelove knjige: I. Graovac, *Stradali Hrvati i Srbi od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj te Otvara li demokracija mogućnost prestanka manipulacije stradalima?* Primjer: razlike u utvrđivanju broja stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj, kao i poneke diskusije/polemike na dosadašnjim skupovima *Dijaloga povjesničara/istoričara*: usp., primjerice, V. Žerjavić, 2002., 565-572, te I. Graovac, 2002., 573-579 (op.ur.).

svake žrtve i svakog stradalnika.¹³ Sve drugo, pak, predstavljalo bi ponovne pokušaje manipulacije stradalima i politizacije istraživanja ljudskih gubitaka u nas.¹⁴

¹³ Unatoč tome i poneki povjesničari, doduše u znatno manjim razmjerima, odnosno uz točnija određenja, u međuvremenu neočekivano procjenjuju da je bilo 3750 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.).

¹⁴ Takav pokušaj, primjerice, baš kada je riječ o stradalima od četnika ponovno, posve zanemarujući novoutvrđeni broj tih stradalnika i žrtava (usp. Graovac, 1996.), čine opet povjesničari (usp. Dizdar - Sobolevski, 1999.), nekritički prihvaćajući procjene V. Žerjavića (usp. Žerjavić, 1994.c). M. Sobolevski doduše prvotno tvrdi da je do 1999. "imenom i prezimenom te mjestom i godinom smrti... utvrđeno" približno "3000 stradalih", ali da je, sada od njega začudno i protivno spomenutoj ranijoj polemici s V. Žerjavićem (usp. Sobolevski, 1994.a, i Žerjavić, 1994.b), u kojoj je *branio* broj o približno 3000 stradalih i metodu osobne identifikacije stradalih kao gotovo isključivo nepristrasnu znanstvenu metodu za te svrhe, potonji demografskom procjenom utvrdio "da su četnici tijekom Drugoga svjetskog rata na području bivše Jugoslavije ubili" približno "20.000 Hrvata" (Dizdar - Sobolevski, 1999.: 79). To supotpisuje i Zdravko Dizdar, koji je, pak, u međuvremenu smetnuo s uma da je samo prije četiri godine, [sada deset godina], zajedno s Milivojem Kujundžićem, tvrdio da je bilo 3750 stradalih od četnika 1941.-1945. u Hrvatskoj (usp. Dizdar - Kujundžić, 1995.).